

Ewa Fogelzang-Adler

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0002-7174-3405

Działalność wydawniczo-prasowa Stronnictwa Demokratycznego (1940–1945)

Powoływane dwuetapowo Stronnictwo Demokratyczne utworzono na Ogólnopolskim Zjeździe Założycielskim (Organizacyjnym) w Warszawie 15–16 kwietnia 1939 r.¹ Podjęło ono działalność konspiracyjną w pierwszych miesiącach okupacji². Po krótkiej przerwie oddzielającej wcześniejsze, legalne prace od działań podziemnych włączyło się w różnym zakresie we wszystkie formy aktywności Polskiego Państwa Podziemnego, choć z wieloma ograniczeniami spowodowanymi m.in. jedynie kilkumiesięczną przedwojenną praktyką organizacyjną, niewielką liczebnością bazy członkowskiej, niewchodzeniem w skład koalicji rządowej³. Oczywiście Stronnictwo

---

1 Utworzenie Stronnictwa Demokratycznego zostało poprzedzone powstaniem Klubów Demokratycznych (KD), od jesieni 1937 r. do lata 1939 r., m.in. w Warszawie, Krakowie, Katowicach, Łodzi, we Lwowie, w Bielsku Białej, Wilnie, Zagłębiu Dąbrowskim, następnie w Radomiu, Kaliszu, Kielcach i innych miastach. Brakuje jednoznacznych danych pozwalających stwierdzić, ile Klubów Demokratycznych działało w latach 1937–1939. Piotr Winczorek odnotował, że funkcjonowało 17 KD, zaś w *Vademecum wiedzy o Stronnictwie Demokratycznym* zaznaczono, że było ich 55. P. Winczorek, *Miejsce i rola SD w strukturze politycznej PRL (Zagadnienia wybrane)*, Warszawa 1975, s. 156; *Vademecum wiedzy o Stronnictwie Demokratycznym. Stronnictwo Demokratyczne w działaniu wczoraj i dziś*, red. W. Balcerak i in., Warszawa 1984, s. 8.

2 Działacze przedwojennych Klubów Demokratycznych i Stronnictwa Demokratycznego rozpoczęli konspiracyjne prace w pierwszych miesiącach okupacji. Ostatnie zebranie Zarządu Głównego SD, jeszcze przed podjęciem decyzji o przystąpieniu do działań podziemnych, odbyło się 3 września 1939 r. Henryk Wosiński – za relacją wspomnieniową Erazma Kuleszy – podał, że 28 września 1939 r. Jerzy Makowiecki – jako reprezentant SD – uczestniczył w rozmowach przedstawicieli partii politycznych na temat powołania Głównej Rady Politycznej, zaś: „Niezwłocznie po ustaniu działań wojennych na terenach Polski – nastąpiło – wznowienie już teraz konspiracyjnej – działalności Stronnictwa [...]”. H. Wosiński, *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980, s. 18–19, 33.

3 M.in. bardzo aktywny udział w Biurze Informacji i Propagandy KG ZWZ-AK, Społecznej Organizacji Samoobrony (SOS) – przewodniczącym został Mieczysław Bilek, Rady Pomocy Żydom – we władzach znaleźli się Ferdynand Arczyński (pseud. „Marek”, „Janek”) oraz Emilia Hiżowa (pseud. „Barbara”).

Demokratyczne, działające pod kryptonimem „Prostokąt” (SD „Prostokąt”), wywodzące się z niego Stronnictwo Polskiej Demokracji (SPD) i jego Wydział Młodzieżowy – Ruch Młodej Demokracji (RMD) nie zajęły na podziemnej scenie politycznej tak znaczącej pozycji jak partie tzw. grubej czwórki⁴. Realizowały jednak różnorodne zadania, wyróżniając się spośród innych podmiotów politycznych przede wszystkim prowadzoną przez cały okres okupacji szeroką działalnością wydawniczą obejmującą deklaracje ideowe, programy polityczne, druki zwarte oraz wielotytułową prasę, zróżnicowaną pod względem formy i poruszanych w niej treści⁵.

Publikacje podziemnego Stronnictwa Demokratycznego stanowiły stosunkowo rzadko przedmiot zainteresowań historyków i politologów, także po transformacji ustrojowej 1989 r.⁶ Nielicznych badaczy zainteresowała problematyka

---

4 W pierwszym okresie konspiracyjnym SD przewodniczył prof. Mieczysław Michałowicz. Reprezentował SD w Głównej Radzie Politycznej. Uczestnictwo w niej dawało SD ważne miejsce w życiu politycznym Polskiego Państwa Podziemnego, ale na dość krótko – nie weszło do Politycznego Komitetu Porozumiewawczego, utworzonego w lutym 1940 r.

5 Informacje dotyczące działalności wydawniczej SD znajdują się we wspomnieniach działaczy, katalogach druków zwartych i prasy lat 1939–1945, nielicznych opracowaniach. Zob. np. K.M. [Kazimierz Moczarski], *20 lat temu ukazał się „Dzień” – gazeta konspiracji antyhitlerowskiej*, „Kurier Polski” 1961, nr 128; J. Krawulski, *Ruch Młodej Demokracji w okresie okupacji*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1981, z. 4 (31), s. 59–68; M. Arczyński, *Z dziejów prasy konspiracyjnej Stronnictwa Demokratycznego w Krakowie (1939–1945)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1973, z. 9, s. 70–84; idem, *Z dziejów prasy konspiracyjnej w Krakowie 1939–1945 (Fragmenty wspomnień)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1973, z. 1 (55), s. 58–66; M. Nosarzewska, *Stronnictwo Demokratyczne w Krakowie w latach okupacji 1939–1945*, [Kraków 1978]; W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1970; idem, *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, Warszawa 2005; *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, oprac. L. Dobroszycki, Warszawa 1962; J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984; J. Jarowiecki, *Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, Kraków 1978; idem, *Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej ukazującej się w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, [w:] idem, *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1980; J. Jarowiecki, E. Wójcik, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Katalog*, Kraków 1993; H. Lerska (Hryniewiecka), *Druki Polski Podziemnej i wydawnictwa powstańcze*, „Kultura” (Paryż) 1949, nr 8/25; eadem, *Zaczątek bibliografii druków Polski Podziemnej pod okupacją 1939–1944*, „Kultura” (Paryż) 1949, nr 15; W. Mroczkowski, H. Nowosad-Łąptiew, *Polska prasa konspiracyjna 1939–1945. Prasa Powstania Warszawskiego 1944. Katalog*, Warszawa 1979; T. Wroński, M. Zając, *Wykaz prasy konspiracyjnej wychodzącej w Krakowie w okresie okupacji 1939–1945*, [w:] T. Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974.

6 Publikacje sprzed 1989 r., m.in.: P. Winczorek, dz. cyt.; A. Andrusiewicz, *Stronnictwo Demokratyczne w systemie politycznym Polski Ludowej*, Warszawa 1985; A. Rajewski, *Urzeczywistnić Demokrację. Stronnictwo Demokratyczne w PRL*, Warszawa 1987. Po 1989 r. w niewielu przypadkach skupiano się na badaniu wydawnictw konspiracyjnych SD. W części były one jednak obiektem uwagi badaczy, m.in.: A. Czubiński, *Stronnictwo Demokratyczne (1937–1989). Zarys dziejów*, Poznań 1998; J.R. Nowak, *Buntownicy i asekuranci. Białe plamy z historii*

oferty wydawniczej SD⁷. W niewielu przypadkach poddano analizie zawartość dokumentów programowych i periodyków, zwracając uwagę na pełny serwis przekazywanych w nich informacji bieżących oraz perspektywnych z zawartym w nich przekazem perswazyjnym⁸. Ta wyraźna luka badawcza powinna zostać wypełniona, czemu przynajmniej częściowo ma służyć niniejszy artykuł⁹. Podjęto w nim

---

SD 1939–1989, Warszawa 1991; K. Przybysz, *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa 2000; idem, *Partie polityczne Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 2006; W. Żebrowski, *Stronictwo Demokratyczne w latach 1937–1995*, Warszawa 1996.

7 Podziemną działalnością wydawniczą SD zajmowali się historycy prasy, niejako przy okazji prowadzenia szerszych badań lub czyniąc ją głównym przedmiotem swoich rozważań. Wybierając jeden lub kilka periodyków, bądź przedstawiając jej zarys, zwykle nie przeprowadzali szczegółowej analizy treści wszystkich zachowanych tytułów. Zob. m.in.: J. Jarowiecki, *Uwagi o bibliografii prasy konspiracyjnej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1965, t. 5, z. 1, s. 248–253; idem, *Krakowskie pismo konspiracyjne z lat 1943–1944 „Watra”*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1974, t. 13, z. 2, s. 157–202; idem, *Prasa podziemna w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1976, t. 15, z. 2, s. 139–169; idem, *Prasa konspiracyjna w Krakowie w latach 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 15, 23, 28, 30–31; idem, *Krakowski „Dziennik Polski” (1940–1945) na tle konspiracyjnej prasy Stronnictwa Demokratycznego i Stronnictwa Polskiej Demokracji w okresie okupacji niemieckiej*, [w:] idem, *Z badań nad polską prasą konspiracyjną w latach 1939–1945*, Wrocław 2013, s. 115–142; J. Kucia, *Krakowska prasa konspiracyjna 1939–1945*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1969, nr 2 (40), s. 41–52; S. Lewandowska, *Prasa konspiracyjna Stronnictwa Demokratycznego w latach okupacji hitlerowskiej*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1981, z. 1 (28), s. 92–103; eadem, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 101–106; eadem, *Prasa okupowanej Warszawy 1939–1945*, Warszawa 1992, s. 87–91.

8 W jedynej dotychczas wydanej książce o dziejach SD oraz mniejszych ugrupowań z nim związanych w latach 1939–1945 niewiele miejsca (kilkudzaniowe wzmianki) poświęcano drukom zwartym i prasie podziemnej tamtego okresu. Zob. H. Wosiński, dz. cyt., s. 37–38, 42, 45, 50, 52, 61, 76, 77–79, 81–86, 94–96. W oparciu o badania prasy SD powstały artykuły: J. Cichocki, *Stronictwo Demokratyczne wobec granic Polski w latach 1939–1944 (w świetle prasy)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1978, z. 4 (19); idem, *Polityka zagraniczna Polski w myśli Stronnictwa Demokratycznego w latach 1939–1944 (w świetle prasy)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Nauki Polityczne” 1983, t. 18 (552); E. Ponczek, *Ruch Młodej Demokracji o przyszłej Polsce (1943–1944)*, „Łódzkie Zeszyty Historyczne” 1983, z. 2; S. Dzieciołowski, *Ruch Młodej Demokracji. Polityczne nurty działań młodzieży 1939–1945*, „Pokolenia” 1987, nr 3 (149).

9 Autorkę niniejszego artykułu od wielu lat zajmują zagadnienia dotyczące druków zwartych i prasy konspiracyjnej SD. Zob. m.in.: E. Fogelzang-Adler, *Ustrój powojennej Polski w publikacjach konspiracyjnych nurtu demokratycznego (1939–1944)*. Edycja źródeł, Tarnów 2014; eadem, *Zbrodniczy wódz i jego naród. Niemcy w publicystyce politycznej Stronnictwa Demokratycznego (1940–1945)*. Edycja źródeł, Tarnów 2015; eadem, *Działalność programowa Stronnictwa Demokratycznego w latach 1940–1944: deklaracje ideowe, programy, broszury konspiracyjne*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2016, nr 14, s. 314–327; eadem, *Stosunki polsko-radzieckie na łamach „Dziennika Polskiego” (1940–1945)*, „Rocznik Wschodni” 2004, nr 10, s. 221–234; eadem, *„Dziennik Polski” (1940–1945) wobec zagadnień niemieckich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2009, t. 12, z. 1 (23), s. 55–77; eadem, *„Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny” (1940–1942) na tle konspiracyjnej prasy Stronnictwa Demokratycznego w Krakowie: problematyka wojenno-okupacyjna*

próbę charakterystyki działalności propagandowo-wydawniczej Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” i Stronnictwa Polskiej Demokracji (wraz z Ruchem Młodej Demokracji): zachowanych dokumentów programowych, druków zwartych, prasy¹⁰. Przeprowadzona jakościowa analiza treści miała na celu udzielenie odpowiedzi na kilka ważnych pytań badawczych: Jakie tytuły konspiracyjne wydawało Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” i Stronnictwo Polskiej Demokracji? Jaka była specyfika wydawanych programów, deklaracji ideowych, broszur oraz ukazującej się prasy? O czym informowały – jakie wątki tematyczne stały się pierwszoplanowe? Czy w zmieniającej się sytuacji na arenie międzynarodowej oraz rodzimej scenie partyjnej i politycznej uwidoczniła została w wydawnictwach podziemnych ewolucja poglądów obu nurtów SD na zagadnienia bieżące oraz perspektywne? Zdekompletowana baza źródłowa, zaginięcie niektórych tytułów lub numerów, niedostępność innych, przechowywanych w zbiorach prywatnych nie dają możliwości wyjaśnienia wielu kwestii. Pozwolić mogą jednak na potwierdzenie przyjętej hipotezy o prowadzeniu przez Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” i Stronnictwo Polskiej Demokracji rozbudowanej działalności wydawniczej, obejmującej druki programowe i prasę jako ówczesne narzędzie informowania o treściach uznanych za najważniejsze oraz propagowania własnej myśli politycznej.

W okresie wojenno-okupacyjnym Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” opracowało i upowszechniło osiem dokumentów programowych¹¹. Stronnictwo Polskiej Demokracji wydało trzy druki programowe¹². W styczniu 1944 r. poja-

---

pacyjna i projektująca ustrój powojennej Polski, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2018, t. 21, z. 4 (52), s. 111–131.

10 Ramami chronologicznymi artykułu stały się lata 1940–1945. Okres podziemnej działalności Stronnictwa Demokratycznego rozpoczął się już od końca 1939 r., ale w pierwszych miesiącach – co jest oczywiste – nie ukazały się dokumenty programowe. Pierwszy z nich pojawił się 25 września 1940 r. Z kolei własną prasę SD „Prostokąt” wydawało od maja 1940 r. (wówczas ukazał się pierwszy numer „Dziennika Polskiego”) do stycznia 1945 r. (ostatni numer „Dziennika Polskiego”). Bazę źródłową stanowią zachowane druki programowe i broszury SD „Prostokąt”, SPD i RMD – łącznie 12 tytułów oraz periodyki – 23 tytuły, które objęto badaniami, posługując się metodą analizy zawartości i krytyki źródeł. Jest ona obszerna, choć zdekompletowana. Niektóre tytuły ukazywały się dość krótko – do kilku miesięcy, inne przez kilkanaście miesięcy, część nawet przez niemal cały okres okupacji – od 1940 do 1945 r., np. „Dziennik Polski”.

11 Zgodnie z chronologią wydania: *Deklaracja ideowa*, „Myśl Społeczno-Polityczna” 1940, nr 1, s. 3–4; *Reakcja i demokracja*, „Myśl Społeczno-Polityczna” 1940, nr 1, s. 1–2; *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*, „Nowe Drogi” 1942, 1 VIII, nr 10, dodatek; *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, „Nowe Drogi” 1942, 10 X, nr 13 (29), dodatek; *Demokratyzacja kultury*, „Nowe Drogi” 1942, 5 XII, nr 16 (31), dodatek; *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, Kraków 1943; *Granica z Niemcami*, Warszawa 1943; *Na chwilę przełomu*, „Nowe Drogi” 1943, 25 XI, nr 29 (44), s. 1–6.

12 *Tezy ideowe S.P.D.*, „Głos Demokracji” („Tygodnik Polski”) 1943, nr 35, s. 4–6; *Siła i słabość demokracji*, [Warszawa–Kraków–Lwów] 1943; *Zagadnienia graniczne*, [Warszawa] 1944.

wił się *Program Ruchu Młodej Demokracji*¹³. Poza *Projektem deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, który ukazał się w Krakowie, miejscem wydania ich była Warszawa. Cztery z nich były wydawnictwami samoistnymi, inne opublikowano na łamach własnych periodyków: „Myśli Społeczno-Politycznej”, „Nowych Dróg”, „Głosu Demokracji” („Tygodnik Polski”), „Młodej Demokracji”¹⁴. Część dokumentów i broszur była opracowana w dużym skrócie, liczyły jedną, dwie lub trzy strony, inne składały się z kilku lub kilkunastu stron¹⁵. SD „Prostokąt” i SPD w swoich drukach ideowo-programowych zgłaszały podobne koncepcje dotyczące organizacji powojennego państwa: równouprawnienie wszystkich obywateli bez względu na rasę, narodowość i wyznanie, przestrzeganie zasady suwerenności społeczeństwa, wybór przedstawicielstwa narodowego według demokratycznej ordynacji wyborczej, kontrolującego republikański rząd sprawujący władzę wykonawczą łącznie z prezydentem (równowaga władz), upaństwowienie przemysłu kluczowego, uspołecznienie pozostałych gałęzi, zachowanie własności prywatnej w rzemiośle, rękodzielnictwie, drobnym handlu detalicznym, rozwój samorządności i spółdzielczości, traktowanie pracy jako prawa i jednocześnie obowiązku, przeprowadzenie reformy rolnej (SPD i RMD – bez odszkodowania), bezpłatność szkolnictwa na wszystkich szczeblach nauczania (obowiązkowa dziesięcioletnia szkoła ogólnokształcąca – SPD), upowszechnienie kultury na etapie jej powstawania i korzystania z niej. Opowiadano się za tworzeniem bloku państw położonych pomiędzy Niemcami a ZSRR, współpracujących ze sobą w powstającej konfederacji lub federacji. Dwa dokumenty programowe SD „Prostokąt” i dwa SPD dotyczyły tematyki jednowątkowej: *Demokratyzacja kultury* – konieczność swobodnego udziału wszystkich obywateli w wytwarzaniu i konsumpcji dóbr kultury; *Granica z Niemcami* – nie zgłoszono programu maksymalistycznego rewindykacji ziem zachodnich; *Siła i słabość demokracji* – po zakończeniu wojny nastąpić miało odrodzenie systemów demokratycznych; *Zagadnienia graniczne* – o granicach państw powinny rozstrzygać względy etnograficzne, strategiczne, gospodarcze. Oba podziemne nurty Stronnictwa

13 *Program Ruchu Młodej Demokracji*, „Młoda Demokracja” 1944, 12 I, nr 3, s. 1–4.

14 Kilka z nich poddał analizie Stanisław Dzieciółowski: *Deklaracja ideowa podziemnego Stronnictwa Demokratycznego z września 1940 r.*, oprac. S. Dzieciółowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1988, z. 1 (56), s. 108–117; *Dokumenty programowe Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” z 1942 r.*, oprac. S. Dzieciółowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 1 (60), s. 122–136; *Demokratyzacja kultury. Dokument programowy podziemnego Stronnictwa Demokratycznego z końca 1942 r.*, oprac. S. Dzieciółowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 4 (63), s. 106–114; *Tezy ideowe Stronnictwa Polskiej Demokracji*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1986, z. 1 (48), s. 92–95.

15 *Deklaracja ideowa Stronnictwa Demokratycznego. Reakcja i demokracja, Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej, Tezy ideowe S.P.D.* – dwustronicowe; *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa, Demokratyzacja kultury, Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego, Na chwilę przełomu, Siła i słabość demokracji, Program Ruchu Młodej Demokracji* – od trzech do ośmiu stron; *Granica z Niemcami, Zagadnienia graniczne* – kilkanaście stron.

Demokratycznego – SD „Prostokąt”, Stronnictwo Polskiej Demokracji oraz jego Wydział Młodzieżowy pn. Ruch Młodej Demokracji – wydawały w różnych latach wojny i okupacji ponad dwadzieścia tytułów prasy¹⁶. Nie wszystkie zachowały się – część zaginęła, ale pozostały o nich informacje we wspomnieniach i relacjach. Należy podkreślić, że był to duży sukces, biorąc pod uwagę fakt, że SD w swej kilkumiesięcznej przedwojennej działalności nie wydawało własnych periodyków, korzystając z łamów innych pism, np. „Czarnego na Białym”, „Dziennika Ludowego”, „Epoki”, „Głosu Porannego”, „Krakowskiego Kuriera Wieczornego”, „Kuriera Porannego”, „Orki na Ugorze”, „Robotnika”. Warto zauważyć, że okręg krakowski SD zdecydowanie przeważał w liczbie periodyków nad okręgiem warszawskim: dwadzieścia pism ukazywało się w Krakowie, a w Warszawie kilka. W stolicy wydawano przede wszystkim prasowe organy teoretyczno-programowe: „Myśl Społeczno-Polityczna” (inne tytuły: „Myśl i Życie Społeczno-Polityczne”, „Myśl Społeczna i Polityczna”), w okresie późniejszym pt. „Nowe Drogi”, „Młoda Demokracja”, pisma codzienne pt. „Dzień”, informacyjne pt. „Głos Demokracji”, dodatek do „Nowych Dróg” pn. „Wolna Trybuna”¹⁷. W Krakowie ukazywała się prasa o zróżnicowanym charakterze: agencyjnym – „Tygodniowa Agencja Prasowa”; informacyjnym – „Dziennik Polski” (także pn. „Goniec Polski”, „Gazeta Polska”, „Słowo Polskie”, „Polska i Świat”), „Komunikat Informacyjny”, „Komunikat Informacyjny SPD «Trapez»”, „Komunikat Informacyjny «W»”, „Kurier Polski”, „Polska”, „Polska Podziemna”; informacyjno-programowym – „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny”, „Kurier Powszechny”, „Tygodnik Polski”; społeczno-kulturalnym – „Watra”; dywersyjnym – „Germania”, „G[eneral] G[ouvernement] Nachrichten”¹⁸.

16 Historycy prasy podawali różne wyliczenia: o 23 tytułach wspominał Lucjan Dobroszycki (w jednej kategorii połączył periodyki SD „Prostokąt”, SPD, Zjednoczenia Demokratycznego i tzw. inne, nie wyjaśniając, co mieści się w tej kategorii), Stanisława Lewandowska odnotowała 28 tytułów (SD „Prostokąt”, SPD, ZD). L. Dobroszycki, *Polskie czasopiśmiennictwo konspiracyjne w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1961, z. 1–2, s. 56; S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa...*, s. 267.

17 *Centralny katalog polskiej prasy...*, poz. 448, s. 126; poz. 507, s. 138; poz. 417, s. 118–119; poz. 182, s. 66; poz. 210, s. 73; poz. 1009, s. 254; W. Mroczkowski, H. Nowosad-Łaptiew, dz. cyt., poz. 382, s. 79; poz. 452, s. 92; poz. 359, s. 74; poz. 162, s. 34–35; poz. 185, s. 40; J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, dz. cyt., poz. 328, s. 98; poz. 368, s. 108–109; poz. 306, s. 92; poz. 141, s. 49; poz. 163, s. 54; J. Jarowiecki, E. Wójcik, dz. cyt., poz. 197, s. 63–64; poz. 220, s. 68; poz. 185, s. 60–61; poz. 78, s. 35; poz. 88, s. 38.

18 *Centralny katalog polskiej prasy...*, poz. 172, s. 62–63; poz. 248, s. 83; poz. 205, s. 72; poz. 797, s. 206; poz. 623, s. 162; poz. 396, s. 114; poz. 318, s. 97; poz. 319, s. 97; poz. 395, s. 114; poz. 889, s. 225–226; poz. 931, s. 237; W. Mroczkowski, H. Nowosad-Łaptiew, dz. cyt., poz. 153, s. 33; poz. 701, s. 144; poz. 551, s. 112; poz. 281, s. 59; poz. 282, s. 59; poz. 337, s. 70; poz. 785, s. 162; poz. 822, s. 170; J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, dz. cyt., poz. 129, s. 45; poz. 187, s. 61; poz. 157, s. 53; poz. 431, s. 125; poz. 283, s. 86; poz. 228, s. 72; poz. 284, s. 86; poz. 586, s. 167; poz. 616, s. 175; J. Jarowiecki, E. Wójcik, dz. cyt., poz. 72, s. 33–34; poz. 109, s. 42–43; poz. 84, s. 37; poz. 339, s. 95; poz. 260, s. 77; poz. 146, s. 52; poz. 149, s. 52; poz. 150, s. 53; poz. 172, s. 58; poz. 260, s. 77; poz. 339, s. 95; poz. 133, s. 48; poz. 134, s. 48; poz. 173, s. 58; poz. 376, s. 103; poz. 395, s. 108–109.

Przeprowadzona analiza treści pozwoliła na wyodrębnienie dwóch głównych nurtów tematycznych: problematyki wojenno-okupacyjnej, która wyraźnie dominowała (ponad 75% wszystkich wypowiedzi), oraz powojennej. Pierwszy krąg tematów przybliżał bieżące zagadnienia związane z wydarzeniami na frontach walk, polityką międzynarodową, działaniami aliantów przeciw Trzeciej Rzeszy i państwom Osi, sytuacjami wewnętrzną i zewnętrzną bloku faszystowskiego, pracami władz polskich na emigracji, stosunkami polsko-radzieckimi, eksterminacją Polaków w okupowanym kraju, podziemną sceną polityczną. W drugim prezentowano koncepcje przyszłej Polski – jej kształtu terytorialnego, granic, ustroju społeczno-politycznego i ekonomicznego, oświaty, kultury. Redakcjom zależało na tym, aby przekazać możliwie najszybciej jak najpełniejsze bieżące informacje¹⁹. Początkowo tak dobierano wiadomości, by wywołać wrażenie mniej korzystnej – niż miało to rzeczywiście miejsce – sytuacji militarnej Trzeciej Rzeszy, wzmacniając tym samym wiarę w skuteczność działań wojennych Wielkiej Brytanii i innych państw sprzymierzonych z nią²⁰. Czasami trudno było wyodrębnić treści odnoszące się do polityki międzynarodowej spośród tych, które poświęcone zostały sytuacji frontowej, gdyż łączono je w całość, niekiedy opatrzoną ocenami i komentarzami redakcyjnymi²¹.

Komunikaty frontowe zamieszczano niemal w każdym numerze pism o charakterze informacyjnym, a także – choć rzadziej – w prasie informacyjno-programowej, programowej, o innym charakterze²². Systematycznie informowano o sukcesach aliantów – wojsk lądowych, floty i lotnictwa, wymieniając nazwy zajętych miast i przełamywanych punktów oporu²³. Do czerwca 1941 r. skupiono się na walkach

---

19 Wykorzystywano w tym celu stałe działy, np. „Działania wojenne” – „Głos Demokracji”, „Nowe Drogi”, „Dziennik Polski”, „Gazeta Polska”, „Słowo Polskie”; „Wiadomości wojenne” – „Dziennik Polski”, „Słowo Polskie”; „Wiadomości ogólne” – „Dziennik Polski”, „Gazeta Polska”, „Goniec Polski”, „Kurier Polski”, „Słowo Polskie”; „Wiadomości ze świata” – „Dziennik Polski”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”, „Polska i Świat”; „Z kraju” – „Dziennik Polski”, „Gazeta Polska”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”, „Nowe Drogi”, „Polska i Świat”, „Tygodnik Polski”; „Wiadomości lokalne” – „Dziennik Polski”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”, „Tygodnik Polski”.

20 Np. „Działania wojenne”; „Ważniejsze wydarzenia aktualne”, „Dziennik Polski” 1940, 30 VI, nr 1, s. 1; „Wiadomości ogólne”, „Głos Polski” 1940, 1 VI, nr 2, s. 1; „Wiadomości ze świata”, „Polska i Świat” 1941, 7 IX, s. 4.

21 Np. „Wiadomości ogólne”, „Dziennik Polski” 1941, 2 I, s. 1–2; „Wiadomości ze świata”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny” 1941, 1 XII, nr 298, s. 2; „Przegląd wydarzeń”, „Tygodnik Polski” 1943, 3 IV, nr 2 (14), s. 4.

22 „Np. „Komunikat wojenny”, „Dziennik Polski” 1940, 16 X, nr 1, s. 1–2; „Wiadomości z frontów”, „Goniec Polski” 1941, 21 V, nr 33, s. 1–2; „Wiadomości z frontów”, „Polska i Świat” 1941, 3 IX, s. 3; „Komunikat”, „Głos Polski” 1940, 3 VI, nr 4, s. 1; „Działania wojenne”, „Gazeta Polska” 1941, 2 VII, s. 1; „Wiadomości z frontów”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny” 1941, 3 XII, nr 299, s. 1–2; „Ostatnie wiadomości”, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny” 1942, 13 VII, nr 3, s. 4; „Działania wojenne”, „Nowe Drogi” 1942, 10 X, nr 13 (29), s. 8; „Przegląd wydarzeń”, „Tygodnik Polski” 1943, 27 III, nr 1 (13), s. 4.

23 „Działania wojenne”, „Dziennik Polski” 1940, 1 VII, nr 2, s. 1.

na froncie zachodnim, choć nie omijano innych. Później rozbudowano doniesienia o sytuację na froncie wschodnim. Za nie mniej istotne uznawane były informacje polityczne – opisujące podróże i spotkania dyplomatyczne, porozumienia oraz sojusze²⁴. W licznych materiale faktograficznym, o dużej różnorodności i czasami przypadkowej hierarchii, znalazły się także przemówienia ówczesnych mężów stanu obrazujące postępującą konsolidację państw walczących z Rzeszą Niemiecką oraz państwami Osi²⁵. Na łamy prasy trafiła tematyka powołania, organizacji i prac rządu na emigracji. Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” do końca uznawało go za jedyne legalne polskie przedstawicielstwo na uchodźstwie, dostrzegając starania o utrzymywanie jak najlepszych kontaktów z państwami zachodnimi, zaś po wybuchu wojny radziecko-niemieckiej również z ZSRR. Polska Organizacja Demokratyczna, a następnie Stronnictwo Polskiej Demokracji także zajęły pozytywne stanowisko wobec rządu polskiego, choć nie opowiadały się za całkowitym podporządkowaniem się mu²⁶. W rezolucji programowej SPD z lipca 1943 r. podkreślono, że ogłoszona przez rząd gen. Sikorskiego deklaracja ideowa stanowi podstawę popierania jego działalności²⁷. Zaznaczono jednak, że dalsza aprobata uzależniona będzie od stosunku rządu do założeń programowych SPD. Od przełomu 1943–1944 r. SPD, w przeciwieństwie do „Prostokąta”, zaczęło się wyraźniej dystansować od polityki rządu, choć nie cofnęło mu formalnego uznania. Domagano się rozszerzenia jego bazy politycznej oraz przeprowadzenia zmian personalnych²⁸. Zaznaczono, że premier

24 Informowano o podróżach, spotkaniach dyplomatycznych i konferencjach różnej wagi, o kluczowym znaczeniu międzynarodowym oraz lokalnych, np. *Co dała konferencja w Moskwie?*, „Dziennik Polski” 1943, 18 XI, nr 597, s. 1–2; *Deklaracja trzech mocarstw*, „Dziennik Polski” 1943, 7 XII, nr 605, s. 1; *Dookoła konferencji w Quebec*, „Dziennik Polski” 1943, 24 VIII, nr 561, s. 1–2; *Konferencje w Moskwie*, „Kurier Powszechny” 1944, 11 XII, nr 29, s. 2; *Pobyt Ciano w Berlinie*, „Dziennik Polski” 1940, 27 VII, nr 28, s. 2; *Giraud w Dakarze*, „Dzień” 1943, 8 I, nr 6 (450), s. 2; *Tajemnicza podróż p. Tylora*, „Dziennik Polski” 1942, 27 X, nr 434, s. 4; *Majski u Edena*, „Dzień” 1943, 7 V, nr 100 (557), s. 1; *Narady Waszyngton – Kairo*, „Dziennik Polski” 1943, 13 V, nr 518, s. 2.

25 Np. *Mowa Churchilla*, „Dziennik Polski” 1940, 5 VII, nr 6, s. 1–2; *Mowa W. Churchilla w Edynburgu*, „Dziennik Polski” 1942, 13 X, nr 427, s. 1; *Mowa Winstona Churchilla*, „Dziennik Polski” 1942, 1 XII, nr 449, s. 1; *Oświadczenie prezydenta Roosevelta*, „Dziennik Polski” 1942, 11 XI, nr 122 (412), s. 3; *Orędzie prezydenta Roosevelta*, „Dzień” 1943, 9 I, nr 466, s. 1; *Sytuacja wojenna w ocenie prem. Churchilla*, „Dziennik Polski” 1944, 30 III, nr 655, s. 3–4. *Mowa generała Sikorskiego*, „Głos Polski” 1940, 4 VI, nr 5, s. 2; *Mowa*, „Słowo Polskie” 1941, 2 VIII, s. 1–2; *Depesza gen. Sikorskiego*, „Dzień” 1942, 11 XI, nr 122 (412), s. 3; *O czym rozmawiali Sikorski z Rooseveltem?*, „Dzień” 1943, 8 I, nr 6 (450), s. 1; *Rekonstrukcja*, „Tygodnik Polski” 1944, 29 IV, nr 59, s. 1–2; *Arciszewski na czele Rządu Rzeczypospolitej*, „Kurier Powszechny” 1944, 2 XII, nr 25, s. 1.

26 Na tle różnic zdań co do podporządkowania się rządowi polskiemu na emigracji i jego krajowym ekspozyturom doszło do podziału w Stronnictwie Demokratycznym oraz wydzielenia dwóch nurtów – SD „Prostokąt” i SPD.

27 *Po Zjeździe*, „Tygodnik Polski” 1943, 23 VIII, nr 21, s. 1–2.

28 Chodziło o usunięcie – jak je nazywano – „elementów reakcyjno-sanacyjnych” i włączenie przedstawicieli partii „centro-lewicowych”, bez rozwijania szerzej tych kwestii.

Stanisław Mikołajczyk ustąpił ze stanowiska, gdyż nie otrzymał zgody większości rządowej na ustępstwa wymagane przez ZSRR do uregulowania zerwanych stosunków dyplomatycznych²⁹. Nie zapomniano o pakcie Ribbentrop-Mołotow, wypadkach z 17 września 1939 r., ale po zawarciu układu Sikorski-Majski złagodził nieco ton wypowiedzi na temat Rosjan, choć nie można uznać, że wiązało się to ze wzrostem nastrojów proradzieckich. Pakt ten wywołał wiele polemik, odbierano go (choć nie bez zastrzeżeń) za sukces strony polskiej oraz konieczność wynikającą ze zmienionego układu sił polityczno-militarnych³⁰. Wiosną 1943 r. ponownie wzrosła liczba negatywnych opinii na temat wschodniego sąsiada. Przypominano losy Polaków deportowanych z Kresów Wschodnich w głąb ZSRR oraz niewywiązanie się Rosjan z obowiązków przyjętych w podpisanym porozumieniu. Nie tylko w prasie Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt”, ale także początkowo w pismach Stronnictwa Polskiej Demokracji przeważał negatywny obraz ZSRR – „wroga nr 2” państwa polskiego. „Wrogiem nr 1” byli Niemcy, gdyż – jak dowodzono – „niebezpieczeństwo teutońskie” od wieków zagrażało całej Słowiańszczyźnie³¹. Traktowano ich jak „odwiecznych wrogów”, kierujących się kłamstwem, podstępem, cynizmem, nienawiścią do innych narodów. Przypisywano im same ujemne cechy: arogancję, egoizm, brutalność, podłość, zakłamanie, perfidię, sadyzm. Kreśląc wizerunek Niemców, wykorzystywano wiele pejoratywnych określeń: „agresor”, „apokaliptyczna bestia wojny”, „bandyci”, „barbarzyńcy hitlerowscy”, „bestia krzyżacka”, „degeneraci”, „germano-krzyżacy”, „gestapowcy”, „horda zezwierzęconych Hunów”, „hycle”, „najgorsi zbrodniarze”, „naród zwyrodniałych zbrodniarzy”, „nasz śmiertelny wróg”, „oprawcy”, „pomiot szatana”, „siepacze”, „zbiiry”, „zbrodnicza klika”, „zwyrodnialcy”³². Zalecano prowadzenie walki przy pomocy różnych form biernego

29 Szczególnie dużo krytycznych uwag znalazło się w „Tygodniku Polskim”. *Trudności rządu londyńskiego*, „Tygodnik Polski” 1944, 20 XII, nr 74, s. 1–2; *Prasa angielska o rządzie Arciszewskiego*, „Tygodnik Polski” 1944, 20 XII, nr 74, s. 1–2. Wcześniej popierano linię programową gabinetu Władysława Sikorskiego i Stanisława Mikołajczyka.

30 *Układ*, „Słowo Polskie” 1941, 31 VII, s. 1; *Nota*, „Słowo Polskie” 1941, 31 VII, s. 2–3.

31 Stronnictwo Demokratyczne – wbrew opiniom okresu PRL – przyjęło teorię dwóch wrogów. Ze względu na to, że prasa podziemna SD wydawana była w Warszawie i Krakowie, zdecydowanie więcej wypowiedzi dotyczyło tzw. brunatnych ciemiężców.

32 Przytoczone określenia zamieszczono w „Dzienniku Polskim”. Inne periodyki SD również używały wielu pejoratywów, ich wykaz autorka zamieści w następnym przygotowanym do publikacji druku zwartym: *„Wróg nr 1”: pejoratywny obraz Niemców w publicystyce prasowej Stronnictwa Demokratycznego (1940–1945)*. Zob. *Skutki bombardowań w Rzeszy*, „Dziennik Polski” 1943, 18 IX, nr 572, s. 4; *Dla nas tryumf – wrogiem zgon*, „Dziennik Polski” 1943, 31 VIII, nr 564, s. 1; *Prawdziwe oblicze*, „Dziennik Polski” 1940, 12 IX, s. 4; *...I zbrodnienie*, „Dziennik Polski” 1943, 15 VII, nr 545, s. 4; *Kronika Warszawy*, „Dziennik Polski” 1942, 2 VI, nr 370, s. 2; *Polacy, Murzyni i ...Niemcy!*, „Dziennik Polski” 1940, 4 XII, s. 3; *„Mustergau”*, „Dziennik Polski” 1944, 8 II, nr 633, s. 3–4; *Wspomnienie pewnej rozmowy*, „Dziennik Polski” 1943, 13 III, nr 492, s. 3; *Nasze prawo wojny generalnej*, „Dziennik Polski” 1943, 29 VI, nr 538, s. 3; *Orgie łapanekowe w Warszawie*, „Dziennik Polski” 1943, 23 I, nr 472, s. 6; *Dokumenty hańby niemieckiej*, „Dziennik Polski” 1940, 27 IX, s. 3; *W telegraficznym skrócie*, „Dziennik Polski” 1943, 2 XI, nr 590, s. 2; *Prawda o Treuhänderach*, „Dziennik Polski” 1940, 6 IX, s. 4; *Z kraju*,

oporu, np. wolnego tempa pracy, nieprzestrzegania zarządzeń, systematycznie stosowanego małego sabotażu³³. Uważano, że większe akcje zbrojne zostaną zainicjowane etapowo przez władze polskie na emigracji i ich krajowe przedstawicielstwo. Do obowiązków Polaków pod okupacją należało zachowanie właściwej postawy moralnej, wykazywanie patriotyzmu oraz zwalczanie konfidentów, łapowników, zdrajców. Zamieszczano pouczenia i nakazy zachowań, podawano, w jaki sposób zorganizować samoobronę społeczną, wzywano do współdziałania oraz udzielania pomocy osobom, które jej potrzebowały³⁴. Jednocześnie ostrzegano przed prowokatorami i kolaborantami³⁵. Demaskowano ich i piętnowano oraz zapowiadano zastosowanie konsekwencji karnych – od bojkotu i infamii po karę śmierci. Zwalczano propagandę niemiecką, wskazując, jakie były jej cele i zamierzenia w przypadku zarówno agitacji na rzecz podpisywania deklaracji lojalności, jak i przyjmowania niemieckiego obywatelstwa³⁶. Wyraźnie antypolski charakter widziano również w propagowaniu współpracy polsko-niemieckiej we wspólnej walce przeciw ZSRR, tzw. krucjacie antybolszewickiej³⁷. Wiele uwagi poświęcono eksterminacyjnej polityce Niemców w stosunku do społeczeństwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie i na ziemiach wcielonych do Trzeciej Rzeszy³⁸. Polacy uznawani za „podludzi” mieli zostać

„Dziennik Polski” 1943, 4 II, nr 476, s. 4; *Makabryczny pochód*, „Dziennik Polski” 1942, 6 VI, nr 372, s. 2; *Wiadomości lokalne*, „Dziennik Polski” 1942, 21 XI, nr 445, s. 4; *Niedola i szczęście*, „Dziennik Polski” 1944, 23 III, nr 652, s. 4.

33 Np. *Bojkotujmy kina!*, „Dziennik Polski” 1940, 2 XI, s. 3–4; *Idziemy do kina?*, „Watra” 1943, 13 XI, nr 9, s. 11–12; *O izolację dzieci polskich od dzieci niemieckich*, „Dziennik Polski” 1940, 15 XI, s. 4; *Z pola wojny cywilnej*, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny” 1942, 18 II, nr 332, s. 4; *„Żółw zwycięży”*, „Polska i Świat” 1941, 21 IX, s. 2.

34 Np. *Apel do społeczeństwa polskiego!*, „Dziennik Polski” 1940, 19 XII, s. 3; *Apel do sumień*, „Dziennik Polski” 1943, 16 XII, nr 609, s. 3; *Do ogółu społeczeństwa polskiego!*, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny” 1942, 16 II, nr 331, s. 4; *Jak zachować się na ulicy*, „Watra” 1943, 30 X, nr 8, s. 17; *Nakazy dnia*, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny” 1942, 27 VI, nr 1, s. 2; *Niebezpieczne zobojętnienie*, „Młoda Demokracja” 1944, 20 II, nr 5, s. 4–5; *O czynną postawę ludzką*, „Głos Demokracji” 1943, 4 IX, nr 36, s. 9–10; *O samoobronę wsi*, „Tygodnik Polski” 1943, 3 VII, nr 15 (27), s. 1–2.

35 Np. „Dział IV – polski”: *Szajka szantażystów w Dębnikach – zlikwidowana*, „Komunikat Informacyjny” 1944, 10 I, nr 1/44, s. 6; „I Dział niemiecki. Konfidenti”, „Załącznik do Komunikatu Informacyjnego SPD «Trapez»” 1944, cz. 1, nr 7/44, s. 14; *Pod pręgierz polskiej opinii*, „Dziennik Polski” 1944, 17 VIII, nr 707, s. 3–4; „Sylwetki dnia”: *Kanalia*, „Dzień” 1942, 6 XI, nr 118 (408), s. 3.

36 Np. *Decyzja polskich czynników w sprawie podpisywania deklaracji lojalności*, „Dziennik Polski” 1940, 20 XII, s. 3; *Lista Volksdeuschów. Odcinek pierwszy*, „Dziennik Polski” 1940, 12 XII, s. 4; *Odcinek trzeci*, „Dziennik Polski” 1940, 18 XII, s. 4; *Odcinek 4-ty*, „Dziennik Polski” 1940, 19 XII, s. 4; *Odcinek piąty*, „Dziennik Polski” 1940, 20 XII, s. 4; *Odcinek szósty*, „Dziennik Polski” 1940, 21 XII, s. 3–4; *Co zrobimy z Volksdeuschami po wojnie?*, „Głos Demokracji” 1943, 17 X, nr 38, s. 10–11.

37 Np. *Nie pomagać... nie szkodzić*, „Słowo Polskie” 1941, 8 VIII, s. 3.

38 Informacje na ten temat często zamieszczano w stałych działach, m.in. „Z kraju”, „Z Krakowa”, „Z Krakowa i prowincji”, „Z ziemi krakowskiej” – „Dziennik Polski”; „Z kraju”, „Ostatnie wiadomości” – „Gazeta Polska”; „Na ziemiach Rzeczypospolitej”, „Wiadomości lokalne”

fizycznie i psychicznie wyniszczeni³⁹. Oczekiwano opracowania procedur pozwalających po zakończeniu wojny na wyegzekwowanie odpowiedzialności za popełnione przestępstwa⁴⁰. Liczono na to, że powojenne państwo niemieckie obejmie denazyfikacja, demilitaryzacja i demokratyzacja z wieloletnią okupacją terytorium przez państwa sojusznicze oraz reedukacją Niemców. Uważnie przyglądano się współdziałaniu aliantów zachodnich z ZSRR oraz zmianom zachodzącym w ich stosunku do spraw polskich, zwłaszcza wschodniej linii granicznej⁴¹. Z krytyką spotkało się stanowisko W. Churchilla zaprezentowane w lutym 1944 r. przed Izbą Gmin, w którym zasugerował rozwiązanie sporu granicznego w oparciu o tzw. linię Curzona⁴². Sądono, że premierem kierowały przejściowe względy taktyczne i nadal Wielka Brytania będzie gwarantem integralności Polski. W niektórych wypowiedziach zaczęto szukać różnic w opiniach Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych na sprawy powojennego terytorium Polski, wierząc, że prezydent F.D. Roosevelt w pełni popiera oczekiwania strony polskiej. Przewidywano, że będzie opowiadał się za utrzymaniem dotychczasowej współpracy wielkich mocarstw przy pełnym poszanowaniu praw mniejszych państw⁴³.

Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” i Stronnictwo Polskiej Demokracji wypowiedziały sporo nieaprobujących uwag na temat składu i programu Politycznego Komitetu Porozumiewawczego oraz Rady Jedności Narodowej⁴⁴. Sądono, że w obu

– „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”; „Wiadomości z kraju”, „Z kraju” – „Jutro Polski. Organ Demokratyczny”; „Z kraju” – „Nowe Drogi”; „Na ziemiach Rzeczypospolitej”, „Z kraju”, „Reportaże z kraju” – „Polska i Świat”; „Wiadomości z kraju”, „Z kraju”, „Wiadomości lokalne” – „Tygodnik Polski”.

39 Np. *Aresztowania*, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny” 1942, 27 VI, nr 1, s. 3; *Aresztowania*, „Komunikat Informacyjny SPD «Trapez»” 1944, 25 IX, nr 18/44, s. 2; *Branka*, „Dzień” 1942, 10 XI, nr 121 (411), s. 4; *Fala niemieckiego terroru*, „Dziennik Polski” 1944, 10 VIII, nr 701, s. 3; *Majdanek*, „Dzień” 1943, 27 I, nr 17 (473), s. 4; *Nowy wyczyn obrońców chrześcijaństwa*, „Polska i Świat” 1941, 5 IX, s. 1; *Barbarzyństwa niemieckie. Obozy koncentracyjne w Polsce*, „Głos Demokracji” 1943, 1 XI, nr 39, s. 3–4.

40 Np. *Kara za zbrodnie*, „Dziennik Polski” 1943, 7 VIII, nr 554, s. 3–4; „Różne wiadomości”, „Dziennik Polski” 1943, 12 I, nr 467, s. 1; *Niemcy zapłacą drogę*, „Dziennik Polski” 1942, 23 VI, nr 379, s. 2; „Wiadomości radiowe”, „Dziennik Polski” 1944, 26 IX, nr 739, s. 4.

41 Np. *Opinia angielska o odbudowie Europy*, „Tygodnik Polski” 1943, 26 IX, nr 28, s. 2; *Opinia brytyjska o konflikcie polsko-rosyjskim*, „Dziennik Polski” 1944, 2 IX, nr 721, s. 3; *Polityka zagraniczna F.D. Roosevelta*, „Dziennik Polski” 1943, 3 IV, nr 501, s. 3–4.

42 Zob. np. *Po mowie Churchilla*, „Dziennik Polski” 1944, 27 II, nr 641, s. 1; *Niepowołany areopag*, „Głos Demokracji” 1944, 25 III, nr 45, s. 3–5; *Z biegiem wydarzeń. Po mowie Churchilla*, „Nowe Drogi” 1944, 10 III, nr 3 (47), s. 3–6.

43 Z polityką F.D. Roosevelta wiązano duże nadzieje w rozwiązaniu wielu wojennych i powojennych problemów. Zob. np. *Roosevelt po raz trzeci prezydentem Stanów Zjedn.*, „Dziennik Polski” 1940, 2 VIII, nr 34, s. 2; *Orędzie prezydenta Roosevelta – wygłoszone dn. 12.IX. br.*, „Polska i Świat” 1941, 15 IX, s. 2; *Orędzie prezydenta Roosevelta*, „Dziennik Polski” 1943, 9 I, nr 466, s. 1.

44 Zob. np. *Po deklaracji czterech stronnictw*, „Tygodnik Polski” 1943, 1 XI, nr 33, s. 1; *Rada Jedności bez dymnej zastony*, „Głos Demokracji” 1944, 31 I, nr 43, s. 4–6; *O Radzie Jedności*

przypadkach nie „skonsolidowano wszystkich sił demokratycznych” głoszących podobne założenia ideowo-programowe⁴⁵. Za niezadowolającą przyjęto Deklarację 4 Stronnictw z 15 sierpnia 1943 r. – jak ją określono – „produkt układu taktycznego”⁴⁶. Wyrażano rozczarowanie z powodu braku rozszerzenia składu RJN oraz treści przedstawionego programu, który powinien być alternatywny wobec „rewolucyjnej lewicy”⁴⁷. Zauważono, że w krajowym konspiracyjnym ruchu oporu funkcjonuje zbyt dużo, czasami efemerycznych, partii i ugrupowań politycznych⁴⁸. Sądzone, że możliwe byłoby scalenie ich w bloki polityczne utworzone w oparciu o zgłaszane postulaty reform politycznych oraz społeczno-ekonomicznych, które należało przeprowadzić w powojennej Polsce.

Wizja powojennej Polski stanowiła drugi, obszerny tematycznie, krąg zagadnień podejmowanych w prasie Stronnictwa Demokratycznego. Na łamach poszczególnych periodyków, zwłaszcza teoretyczno-programowych i programowych, uprawiano mniej lub bardziej rozbudowany dyskurs, poszukując najlepszych rozwiązań ustrojowych⁴⁹. Zastanawiano się nad różnymi scenariuszami ułożenia stosunków międzynarodowych zapewniających Polsce znaczące miejsce w nowej rzeczywistości europejskiej – ścisła współpraca z mocarstwami zachodnimi, dobre relacje z Czechosłowacją, czołowa rola w federacji (konfederacji) środkowoeuropejskiej, poprawne stosunki z ZSRR⁵⁰. SD „Prostokąt” postulował utrzymanie orientacji prozachodniej w przyszłej polityce zagranicznej, współpracę z Wielką Brytanią, Francją, Stanami Zjednoczonymi. Dużą wagę przywiązywał do realizacji koncepcji związku federacyjnego (konfederacyjnego) państw Europy Środkowo-Wschodniej, zapoczątkowanej porozumieniem polsko-czechosłowackim⁵¹. Miało ono zagwarantować bezpieczeństwo i podstawy współpracy politycznej oraz gospodarczej krajów

---

Narodowej, „Głos Demokracji” 1944, 27 II, nr 44, s. 5–6; „R.J.N. źle służy ojczyźnie”, „Tygodnik Polski” 1944, 7 VI, nr 61, s. 6.

45 Widziano potrzebę „jedności sił centrowych” i „centrolewicowych” (nie podawano nazw partii politycznych) jako antidotum na „obóz reakcji” z jednej strony oraz „skrajny radykalizm” z drugiej strony.

46 *Na chwilę przełomu...*, s. 1.

47 Por. *Sprawa polsko-rosyjska*, „Nowe Drogi” 1944, 7 II, nr 1, s. 3.

48 Np. *Aż 27!*, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny” 1942, 13 VII, nr 3, s. 1; *O blok stronnictw demokratycznych*, „Głos Demokracji” 1943, 1 XI, nr 39, s. 6–7; *O nową konsolidację polityczną*, „Tygodnik Polski” 1943, 20 XII, nr 45, s. 1–2.

49 Wiele koncepcji ustroju powojennej Polski zamieszczono na łamach pism: „Dziennik Polski”, „Głos Polski”, „Tygodnik Polski”, „Kurier Powszechny”, poza oczywiście prasą teoretyczno-programową.

50 Por. *Państwa mniejsze i mocarstwa*, „Tygodnik Polski” 1943, 3 IV, nr 2 (14), s. 2–3; *Sprawa „państw mniejszych”*, „Tygodnik Polski” 1943, 13 XII, nr 44, s. 1–3; *Polska a problem państw mniejszych*, „Tygodnik Polski” 1944, 18 III, nr 53, s. 2–3.

51 Np. *Federacja polsko-czeska*, „Dziennik Polski” 1942, 9 VI, nr 373, s. 2; *Federacja polsko-czeska a Europa Środkowa*, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny” 1942, 15 VIII, nr 6, s. 1; *Korzyści gospodarcze konfederacji polsko-czeskiej*, „Tygodnik Polski” 1943, 10 IV, nr 3 (15), s. 3–4; *Polska a basen środkowoeuropejski*, „Tygodnik Polski” 1943, 8 XI, nr 34, s. 1–2.

leżących pomiędzy Niemcami i Związkiem Radzieckim, zagrożonych ich ekspansjonizmem. Oba nurty Stronnictwa Demokratycznego zakładały nieodzowność ułożenia po wojnie dobrych stosunków ze wschodnim sąsiadem. Doceniając wagę pokojowej współegzystencji, „Prostokąt” podkreślał, że nie powinna ona być przeprowadzana „za wszelką cenę”⁵². Domagał się przestrzegania wzajemnej lojalności oraz respektowania praw Polski do pełnej suwerenności zewnętrznej i samodzielnego decydowania o kształcie polityki wewnętrznej. Stronnictwo Polskiej Demokracji, zwłaszcza w ostatnich miesiącach wojny, skłonne było do większego kompromisu (ustępstwa graniczne, rekonstrukcja rządu), licząc się z tym, że Związek Radziecki dołączy wkrótce do mocarstw decydujących o podziale stref wpływów⁵³. W publicystyce Ruchu Młodej Demokracji współpraca z ZSRR potraktowana została pierwszoplanowo, jako konieczność powojennej polityki zagranicznej. Stanowiska SD „Prostokąt” i SPD w obrębie stosunku do ZSRR różniły się. Działacze „Prostokąta” nieprzerwanie opowiadali się za podjęciem rozmów w sprawie przywrócenia stosunków dyplomatycznych, ale ich opinia o Związku Radzieckim była negatywna. Akcentowali dążenia imperialistyczne Rosjan. Wśród SPD w końcowych miesiącach wojny nasilała się krytyka rządu polskiego na emigracji za prowadzenie zbyt „sztywnej polityki wschodniej”⁵⁴. Z kolei „Prostokąt” coraz mocniej dostrzegał zagrożenie „skomunizowania” Polski w przypadku znalezienia się w sferze wpływów radzieckich. Liczył jednak na to, że Wielka Brytania i USA nie dopuszczą do dominacji ZSRR w powojennej Europie.

Stronnictwo Demokratyczne, tak jak inni konspiracyjni wydawcy, traktowało prasę nie tylko jako narzędzie informowania o wydarzeniach wojennych oraz sytuacji międzynarodowej, środek walki z okupantami, ale także platformę prezentowania problematyki związanej z powojenną Polską⁵⁵. W latach 1943–1944 pojawiało się coraz więcej artykułów dotyczących koncepcji ustrojowych, obejmujących całością zagadnień lub poszczególne elementy: politykę zagraniczną, związki z państwami zachodnimi oraz sąsiadami Polski, granice, strukturę narodowościową społeczeństwa, zmiany ustrojowe, reformy w przemyśle i rolnictwie, upowszechnianie

---

52 Np. *O właściwy stosunek nasz do Rosji Sowieckiej*, „Dziennik Polski” 1942, 23 IV, nr 355, s. 2; *Spór polsko-sowiecki*, „Tygodnik Polski” 1943, 24 IV, nr 5 (17), s. 1–4; *Konflikt polsko-sowiecki*, „Tygodnik Polski” 1943, 29 V, nr 10 (22), s. 1–2; *Czerwone niebezpieczeństwo*, „Watra” 1944, 19 II, nr 4 (16), s. 10–11; *Premier Mikołajczyk wyjeżdża do Moskwy*, „Dziennik Polski” 1944, 12 X, nr 753, s. 1.

53 Zastrzegano przy tym: „[...] jeżeli mamy się zgodzić na pewną korekturę naszych granic to tylko na taką, która by przyjmowała w całej pełni zasadę sprawiedliwości, a nie szła jedynie po linii imperialistycznych dążeń sowieckich”. *Anglia a nasze granice wschodnie*, „Tygodnik Polski” 1944, 4 III, nr 52, s. 1, 4.

54 Np. *Odpowiedzialność czynników rządzących wobec społeczeństwa*, „Głos Demokracji” 1944, 25 XI, nr 69, s. 1–4.

55 Jak wcześniej podano, SD „Prostokąt”, SPD i RMD na łamach prasy opublikowały swe deklaracje programowe.

kształcenia, powszechny dostęp do oświaty oraz kultury⁵⁶. Takie samo zdanie prezentowało SD, m.in. w „Nowych Drogach”⁵⁷. W opinii działaczy RMD już w okresie wojny należało przygotować się do nadchodzących zmian⁵⁸. Brakowało spójności w wypowiedziach na temat powojennych granic Polski. Niekiedy nawet w obrębie publikacji „Prostokąta” stwierdzano, że z punktu widzenia interesów państwa obie przedwojenne granice – zachodnia i wschodnia – były źle wytyczone i posiadały nikłą wartość strategiczną⁵⁹. Przez niemal cały okres okupacji przeważało w publikacjach SD „Prostokąt” stanowisko traktujące za obowiązującą linię wyznaczoną traktatem ryskim⁶⁰. Na początku 1944 r. zwłaszcza SPD zaczęło wykazywać skłonność do zaakceptowania „przymusowych rozwiązań kompromisowych”. Brano pod uwagę dokonanie „korekty”, ale bez aprobaty linii Curzona i utraty takich miast jak Wilno i Lwów⁶¹. Zdaniem „Prostokąta” ewentualne ustępstwa terytorialne na wschodzie powinny odbyć się na rzecz Ukrainy, Litwy, Białorusi współpracujących z Polską, a nie Związku Radzieckiego⁶². W koncepcjach „Prostokąta” i SPD widać wyraźną ewolucję poglądów na kształt granicy zachodniej⁶³. Początkowo głoszono ogólną konieczność zmian na korzyść Polski, z wyprostowaniem i skróceniem linii granicy. Do wcześniej odrzuconych przez „Prostokąt” postulatów oparcia granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej (głównie ze względów ekonomicznych po przesiedleniu dziewięćmilionowego skupiska Niemców) powróciło SPD w sierpniu 1943 r. W cyklu artykułów „Tygodnika Polskiego” podano wariant maksymalistyczny granicy z Niemcami (Odra i Nysa Łużycka), opowiadając się za granicą północną przebiegającą wzdłuż Bałtyku (szeroki dostęp do morza) oraz południową w kształcie przedwrześniowym, łączącą Polskę ze sfederowaną (skonfederowaną)

---

56 Swego rodzaju novum lat wojny i okupacji było wykorzystywanie w tak szerokim zakresie prasy informacyjnej czy np. społeczno-kulturalnej w celach perswazyjnych, propagandowych, w zakresie zarówno celów prowadzonej walki, jak i zagadnień powojennego ładu politycznego.

57 Por. *Założenia wyjściowe dla programu...*, s. 1–2.

58 *Program Ruchu Młodej Demokracji...*, s. 3.

59 Por. *Sprawa granic*, „Myśl Społeczno-Polityczna” 1941, nr 3, s. 2.

60 Por. np. *Gdy ważą się losy naszych ziem wschodnich*, „Słowo Polskie” 1941, 23 VII, s. 4; *Nasze granice*, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny” 1942, 31 VIII, nr 8, s. 2; *Granice*, „Watra” 1944, 22 I, nr 2 (14), s. 1–3; *Kogo nam dały ziemie wschodnie*, „Watra” 1944, 19 II, nr 4 (16), s. 16.

61 Por. *Wilno i Lwów są polskie*, „Dziennik Polski” 1944, 25 VII, nr 691, s. 1.

62 Por. *Droga obrony*, „Nowe Drogi” 1944, 25 IV, nr 4 (48), s. 1–3.

63 Zob. np. *O dobrą granicę z Niemcami I*, „Nowe Drogi” 1943, 1 IV, nr 20 (35), s. 2–4; *O dobrą granicę zachodnią z Niemcami II*, „Nowe Drogi” 1943, 1 V, nr 21 (36), s. 3–6; *W sprawie naszej granicy zachodniej*, „Dziennik Polski” 1944, 24 II, nr 640, s. 3–4; *Inne spojrzenie na tak zwane ziemie zabrane*, „Kurier Powszechny” 1944, 18 XI, nr 22, s. 2; *Kompleks Wrocławia*, „Kurier Powszechny” 1944, 25 XI, nr 23, s. 2; *Linia Odry*, „Kurier Powszechny” 1945, 11 I, nr 53, s. 3.

Czechosłowacją⁶⁴. Pomimo pewnych różnic w propozycjach ustrojowych w publikacjach obu nurtów widać wpływ *Deklaracji programowej* Stronnictwa Demokratycznego z kwietnia 1939 r. Narodowi wyznaczono rolę suwerena. W jego imieniu władzę ustawodawczą wykonywać miał parlament, władza wykonawcza sprawowana będzie przez prezydenta i rząd, odpowiedzialny przed przedstawicielstwem narodowym. Opowiedziano się za równoważeniem się władz oraz koniecznością opracowania stosownych mechanizmów kontroli. Wybierany w pięcioprymiotnikowych wyborach parlament posiadać miał pełnię uprawnień ustawodawczych, wytyczać kierunki polityki rządu i go politycznie kontrolować. W *Tezach ideowych Stronnictwa Polskiej Demokracji* wskazano, że dwuizbowy parlament będzie składał się z dwóch „równorzędnych” izb, z których jedna zajmie się problemami politycznymi, druga – społecznymi i gospodarczymi⁶⁵. Jednoznacznie występowano przeciwko – jak to określano – „rządom jednostek” i „rządom nieodpowiedzialnym”⁶⁶. Optowano za powołaniem „rządu ludowego”, opierającego się na przedstawicielach krajowych ugrupowań demokratycznych. Zakładano, że członkowie rządu polskiego na emigracji będą uczestniczyć w jego tworzeniu, ale po reorganizacji „w kierunku zasad demokratycznych, reprezentowanych przez państwa socjalistyczne”⁶⁷. „Silny” rząd i „silny” parlament miały działać, korzystając z autorytetu prezydenta Rzeczypospolitej, posiadającego rozległe kompetencje (nie konkretyzowano ich). Pożądana decentralizacja władzy powinna uwzględniać rozwój różnorodnych form samorządności. Za fundament prawidłowo funkcjonującego państwa uznano praworządność, z jej gwarancjami materialnymi i formalnymi, przestrzeganiem zasady równości obywateli wobec prawa, rzeczywistą niezawisłością sądów, udziałem w toczących się postępowaniach „czynnika społecznego” (ławników). W kwestiach planowanych praw, swobód i obowiązków obywateli nie istniały większe rozbieżności pomiędzy nurtami SD. Do 1943 r. traktowano te zagadnienia dość ogólnikowo. W *Projekcie deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego* zadeklarowano oparcie nowego ustroju na „idei wolności, równości oraz praw człowieka i obywatela”⁶⁸. Podkreślano wagę prawa do swobody zrzeszania się oraz obywatelskiej kontroli procesu ustawodawczego⁶⁹. W *Tezach ideowych Stronnictwa Polskiej Demokracji* powtórzono wcześniej zgłaszane oczekiwania, niemal takie same jak w przypadku „Prostokąta”. Apelowano o zapewnienie mniejszościom narodowym możliwości faktycznego korzystania z pełni praw i swobód. W dyskusjach nad „sprawą ukraińską” dominująca stała się opinia o konieczności wytworzenia pozytywnych relacji, pomimo negatywnego stosunku do współpracy Ukraińców

64 Np. *O przygotowanie pokoju*, „Tygodnik Polski” 1943, 30 VIII, nr 22, s. 2–3; *Punkt zwrotny w dziejach Polski*, „Tygodnik Polski” 1943, 13 IX, nr 27, s. 3.

65 *Tezy ideowe Stronnictwa Polskiej Demokracji...*, s. 3.

66 Por. *Deklaracja ideowa...*, s. 3–4.

67 Por. *Założenia wyjściowe dla programu...*, s. 1–2; *Zarys programu organizacji...*, s. 3.

68 *Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego...*, s. 1.

69 *Na chwilę przelotem...*, s. 6.

z Niemcami i ZSRR⁷⁰. W „Nowych Drogach” przewidywano utworzenie w granicach RP ukraińskiego obszaru autonomicznego pomiędzy Sanem, Bugiem i Prypecią, z podziałem na okręgi samorządowe o przewadze ludności polskiej oraz ukraińskiej⁷¹. W innych rozważaniach proponowano podział na „kantony” o administracji polskiej i ukraińskiej. Doświadczenia wojenno-okupacyjne wpłynęły na jednoznaczne żądanie przesiedlenia Niemców z terytorium Polski. Jedynie niewielu (fachowców, niewspółpracujących z Trzecią Rzeszą) mogło pozostać, pomagając w odbudowie powojennego kraju. Nie konkretyzowano postulatów dotyczących mniejszości żydowskiej, być może ze względu na rozgrywającą się ówczesną tragedię Żydów. Opowiadano się za przyjęciem systemu wielopartyjnego, choć nie nadmiernie rozproszanego. Najlepiej gdyby liczba funkcjonujących partii politycznych ograniczyła się do kilku (dwóch-trzech, nie jednej), które posiadają skonkretyzowany program uznany społecznie oraz określoną (nie podawano jaką) liczbę członków⁷². W konkretnych blokach powinny zgrupować się: partie zrzeszające pracowników fizycznych, umysłowych, rzemieślników, drobnych wytwórców, rolników – tzw. obóz demokracji społecznej; więksi przemysłowcy, ziemianie hurtownicy itp. – tzw. obóz demokracji politycznej. SD „Prostokąt” i SPD zgłaszały konieczność przeprowadzenia reform ekonomicznych prowadzących do demokratyzacji tej sfery życia. Nie wyobrażano sobie powrotu do zasad gospodarki Polski międzywojennej, odrzucając zarówno klasyczny liberalizm, jak i komunizm. Przyjęto, że praca będzie zasadniczym tytułem do sprawiedliwego udziału w podziale dochodu społecznego. Należało zmniejszyć rozpiętość w posiadaniu dóbr materialnych poprzez uspołecznienie części gospodarki, upaństwowienie przemysłu kluczowego, przeprowadzenie reformy rolnej. Przewidywano różny zakres planowania i kontroli dla poszczególnych części gospodarki: wytwórstwa, handlu, komunikacji, rolnictwa. „Prostokąt” nie aprobował nieograniczonego interwencjonizmu (główne formy własności: spółdzielcza, samorządowa, prywatna – niesłużąca nadmiernemu bogaceniu się, państwowa) oraz zbyt szerokiej nacjonalizacji. Ruch Młodej Demokracji akcentował, że nierówności ekonomiczne stanowią nieprzekraczalną barierę w realizacji praw i wolności obywatelskich⁷³. Domagano się wprowadzenia zmian w polityce kulturalnej i oświatowo-wychowawczej. Obywatele powinni mieć możliwość równego uczestniczenia w kulturze oraz tworzeniu jej dóbr. Aktywność w różnych jej przejawach przedstawicieli wszystkich klas i warstw społecznych przyczyniłaby się nie tylko do ogólnego wzrostu poziomu życia kulturalnego, ale także rozwoju gospodarczego.

---

70 Por. *Do narodu ukraińskiego*, „Dziennik Polski” 1943, 17 VIII, nr 558, s. 3–4; *My a Ukraińcy*, „Tygodnik Polski” 1943, 27 III, nr 1 (13), s. 2; *Bezdroża ukraińskie*, „Tygodnik Polski” 1944, 12 II, nr 49, s. 2–3.

71 Por. *O zgodę polsko-ukraińską*, „Nowe Drogi” 1942, n3 (19), s. 3–8.

72 Por. *Z rozważań ustrojowych* [1], „Watra” 1944, nr 3(15), s. 5–6.

73 *Program Ruchu Młodej Demokracji...*, s. 2.

Twórczość ludowa wnieść miała nowe wartości do kultury narodowej⁷⁴. W publikacjach Ruchu Młodej Demokracji wprost stwierdzono, że demokratyzacja kultury musi rozpocząć się od demokratyzacji szkolnictwa: odbudowy i rozbudowy sieci szkół, wprowadzenia powszechności, jednolitości i bezpłatności nauczania na wszystkich szczeblach, budowy nowych bibliotek, czytelní, wydawania tanich książeek⁷⁵.

* * *

Stronnicstwo Demokratyczne w latach II wojny światowej i okupacji prowadziło zróżnicowane działania konspiracyjne. Spośród innych niewielkich liczebnie partii politycznych na podziemnej krajowej scenie politycznej wyróżniało się szeroką i interesującą działalnością wydawniczo-prasową, obejmującą dokumenty programowe: deklaracje, broszury, wielotytułową prasę. Oba nurty – Stronnicstwo Demokratyczne „Prostokąt”, Stronnicstwo Polskiej Demokracji oraz jego Wydział Młodzieżowy pn. Ruch Młodej Demokracji poruszały bardzo szerokie spektrum zagadnień wojenno-okupacyjnych oraz związanych z kształtem terytorialnym i ustrojowym przyszłej Polski. Wbrew upowszechnianym w późniejszych latach opiniom w badanym okresie Stronnicstwo Demokratyczne głosiło teorię „dwóch wrogów”, opowiadało się za przyszłą ścisłą współpracą z aliantami zachodnimi oraz aktywnym udziałem Polski w federacji (konfederacji) środkowoeuropejskiej.

Bibliografia

Prasa konspiracyjna

„Dziennik Polski” 1940–1945.

„Dzień” 1941–1944.

„Gazeta Polska” 1941.

„Głos Demokracji” 1943–1944.

„Głos Polski” 1940–1941.

„Goniec Polski” 1941.

„Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny” 1941–1942.

„Jutro Polski. Organ Demokratyczny” 1942.

---

74 Por. np. „Kolumna kultury”: *Demokracja kulturalna*, „Głos Demokracji” 1943, 17 X, nr 38, s. 9–10; „Na drogach sztuki (I.)”: *Sól życia*, „Watra” 1943, 13 XI, nr 9, s. 13–15; „Na drogach sztuki (II.)”: *Sól życia (ciąg dalszy)*, „Watra” 27 XI 1943, nr 10, s. 8–9; „Na drogach sztuki (III.)”: *Realizacja mrzonki*, „Watra” 1943, 11 XII, nr 11, s. 8–10; „Na drogach sztuki (IV.)”: *O pogrom tandety*, „Watra” 1943, 25 XII, nr 12, s. 16–18; „Na drogach sztuki”: *„Świętych obcowanie”*, „Watra” 1944, 22 I, nr 2 (14), s. 11–13.

75 *Program Ruchu Młodej Demokracji...*, s. 2; *Demokratyzacja a biurokratyzaacja kultury*, „Młoda Demokracja” 1943, 20 XII, nr 2, s. 3–5; *Recenzje. R. Jadzwing „Skąd i dokąd idziemy” (przewodnik po zagadnieniach Kultury Współczesnej)*, „Młoda Demokracja” 1944, 23 V, nr 6, s. 7–8.

- „Komunikat Informacyjny” 1944.
 „Komunikat Informacyjny SPD «Trapez»” 1944.
 „Kurier Powszechny” 1944–1945.
 „Młoda Demokracja” 1943–1944.
 „Myśl Społeczno-Polityczna” („Myśl i Życie Społeczno-Polityczne”) 1940–1941.
 „Nowe Drogi” 1941–1944.
 „Polska i Świat” 1941.
 „Słowo Polskie” 1941.
 „Tygodnik Polski” 1943–1944.
 „Watra” 1943–1944.
 „Załącznik do Komunikatu Informacyjnego SPD «Trapez»” 1944.

Źródła drukowane

- Deklaracja ideowa*, „Myśl Społeczno-Polityczna” 1940, nr 1.
Deklaracja ideowa podziemnego Stronnictwa Demokratycznego z września 1940 r., oprac. S. Dzieciołowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1988, z. 1 (56).
Demokratyzacja kultury, „Nowe Drogi” 1942, 5 XII, nr 16 (31), dodatek.
Demokratyzacja kultury. Dokument programowy podziemnego Stronnictwa Demokratycznego z końca 1942 r., oprac. S. Dzieciołowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 4 (63).
Dokumenty programowe Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” z 1942 r., oprac. S. Dzieciołowski, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1989, z. 1 (60).
 Fogelzang-Adler E., *Ustrój powojennej Polski w publikacjach konspiracyjnych nurtu demokratycznego (1939–1944)*. Edycja źródeł, Tarnów 2014.
 Fogelzang-Adler E., *„Zbrodniczy wódz i jego naród”. Niemcy w publicystyce politycznej Stronnictwa Demokratycznego (1940–1945)*. Edycja źródeł, Tarnów 2015.
Granica z Niemcami, Warszawa 1943.
Na chwilę przelotu, „Nowe Drogi” 1943, 25 XI, nr 29 (44).
Program Ruchu Młodej Demokracji, „Młoda Demokracja” 1944, 12 I, nr 3.
Projekt deklaracji ideowej Stronnictwa Demokratycznego, Kraków 1943.
Reakcja i demokracja, „Myśl Społeczno-Polityczna” 1940, nr 1.
Siła i słabość demokracji, [Warszawa–Kraków–Lwów] 1943.
Tezy ideowe S.P.D., „Głos Demokracji” („Tygodnik Polski”) 1943, nr 35.
Tezy ideowe Stronnictwa Polskiej Demokracji, „Tygodnik Polski” 1943, 23 VIII, nr 21.
Tezy ideowe Stronnictwa Polskiej Demokracji, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1986, z. 1 (48).
Zagadnienia graniczne, [Warszawa] 1944.
Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej, „Nowe Drogi” 1942, 1 VIII, nr 10, dodatek.
Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa, „Nowe Drogi” 1942, 10 X, nr 13 (29), dodatek.

Artykuły, opracowania, katalogi

- Andrusiewicz A., *Stronnictwo Demokratyczne w systemie politycznym Polski Ludowej*, Warszawa 1985.
- Arczyński M., *Z dziejów prasy konspiracyjnej Stronnictwa Demokratycznego w Krakowie (1939–1945)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1973, z. 9.
- Arczyński M., *Z dziejów prasy konspiracyjnej w Krakowie 1939–1945 (Fragmenty wspomnień)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1973, nr 1 (55).
- Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, oprac. L. Dobroszycki, Warszawa 1962.
- Chojnacki W., *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1970.
- Chojnacki W., *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, Warszawa 2005.
- Cichocki J., *Polityka zagraniczna Polski w myśli Stronnictwa Demokratycznego w latach 1939–1944 (w świetle prasy)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Nauki Polityczne” 1983, t. 18 (552).
- Cichocki J., *Stronnictwo Demokratyczne wobec granic Polski w latach 1939–1944 (w świetle prasy)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1978, z. 4 (19).
- Cieślakiewicz J., Falkowska H., Paczkowski A., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984.
- Czubiński A., *Stronnictwo Demokratyczne (1937–1989). Zarys dziejów*, Poznań 1998.
- Dobroszycki L., *Polskie czasopiśmiennictwo konspiracyjne w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1961, z. 1–2.
- Dzięciołowski S., *Ruch Młodej Demokracji. Polityczne nurty działań młodzieży 1939–1945*, „Pokolenia” 1987, nr 3 (149).
- Fogelzang-Adler E., *Działalność programowa Stronnictwa Demokratycznego w latach 1940–1944: deklaracje ideowe, programy, broszury konspiracyjne*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2016, nr 14.
- Fogelzang-Adler E., *„Dziennik Polski” (1940–1945) wobec zagadnień niemieckich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2009, t. 12, z. 1 (23).
- Fogelzang-Adler E., *„Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny” (1940–1942) na tle konspiracyjnej prasy Stronnictwa Demokratycznego w Krakowie: problematyka wojenno-okupacyjna i projektująca ustrój powojennej Polski*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2018, t. 21, z. 4 (52).
- Fogelzang-Adler E., *Stosunki polsko-radzieckie na łamach „Dziennika Polskiego” (1940–1945)*, „Rocznik Wschodni” 2004, nr 10.
- Jarowiecki J., *Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, Kraków 1978.
- Jarowiecki J., *Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej ukazującej się w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, [w:] J. Jarowiecki, *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1980.
- Jarowiecki J., *Krakowski „Dziennik Polski” (1940–1945) na tle konspiracyjnej prasy Stronnictwa Demokratycznego i Stronnictwa Polskiej Demokracji w okresie okupacji niemieckiej*, [w:] J. Jarowiecki, *Z badań nad polską prasą konspiracyjną w latach 1939–1945*, Wrocław 2013.
- Jarowiecki J., *Krakowskie pismo konspiracyjne z lat 1943–1944 „Watra”*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1974, t. 13, z. 2.

- Jarowiecki J., *Prasa konspiracyjna w Krakowie w latach 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Jarowiecki J., *Prasa podziemna w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1976, t. 15, z. 2.
- Jarowiecki J., *Uwagi o bibliografii prasy konspiracyjnej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1965, t. 5, z. 1.
- Jarowiecki J., Wójcik E., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Katalog*, Kraków 1993.
- K.M. [Kazimierz Moczarski], *20 lat temu ukazał się „Dzień” – gazeta konspiracji antyhitlerowskiej*, „Kurier Polski” 1961, nr 128.
- Krawulski J., *Ruch Młodej Demokracji w okresie okupacji*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1981, z. 4 (31).
- Kucia J., *Krakowska prasa konspiracyjna 1939–1945*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1969, nr 2 (40).
- Lerska (Hryniewiecka) H., *Druki Polski Podziemnej i wydawnictwa powstańcze*, „Kultura” (Paryż) 1949, nr 8/25.
- Lerska (Hryniewiecka) H., *Zaczątek bibliografii druków Polski Podziemnej pod okupacją 1939–1944*, „Kultura” (Paryż) 1949, nr 15.
- Lewandowska S., *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Lewandowska S., *Prasa konspiracyjna Stronnictwa Demokratycznego w latach okupacji hitlerowskiej*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1981, z. 1 (28).
- Lewandowska S., *Prasa okupowanej Warszawy 1939–1945*, Warszawa 1992.
- Mroczkowski W., Nowosad-Łąptiew H., *Polska prasa konspiracyjna 1939–1945. Prasa Powstania Warszawskiego 1944. Katalog*, Warszawa 1979.
- Nosarzewska M., *Stronnictwo Demokratyczne w Krakowie w latach okupacji 1939–1945*, [Kraków 1978].
- Nowak J.R., *Buntownicy i asekuranci. Białe plamy z historii SD 1939–1989*, Warszawa 1991.
- Ponczek E., *Ruch Młodej Demokracji o przyszłej Polsce (1943–1944)*, „Łódzkie Zeszyty Historyczne” 1983, z. 2.
- Przybysz K., *Partie polityczne Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 2006.
- Przybysz K., *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa 2000.
- Rajewski A., *Urzeczywistnić Demokrację. Stronnictwo Demokratyczne w PRL*, Warszawa 1987.
- Vademecum wiedzy o Stronnictwie Demokratycznym. Stronnictwo Demokratyczne w działaniu wczoraj i dziś*, red. W. Balcerak i in., Warszawa 1984.
- Winczorek P., *Miejsce i rola SD w strukturze politycznej PRL (Zagadnienia wybrane)*, Warszawa 1975.
- Wosiński H., *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980.
- Wroński T., Zając M., *Wykaz prasy konspiracyjnej wychodzącej w Krakowie w okresie okupacji 1939–1945*, [w:] T. Wroński, *Kronika okupowanej Krakowa*, Kraków 1974.
- Żebrowski W., *Stronnictwo Demokratyczne w latach 1937–1995*, Warszawa 1996.

Press publishing activities of the Alliance of Democrats (1940–1945)

Abstract

This article contributes to the research on the press publishing of the Alliance of Democrats during World War II and the occupation, comprising 12 policy documents and brochures, as well as 23 press titles. The author focused on the policy documents of the two main streams in the Alliance of Democrats: "Prostokąt", the Alliance of Polish Democracy, and its Youth Section: the Young Democracy Movement, as well as main themes in the press published by these entities in the period 1940-1945. The research indicates that the pursuit of the information and persuasion functions allowed for full articulation of the publishers' views regarding current and future issues that were considered particularly important from the point of view of the party's policy.

Keywords: Alliance of Democrats, press publishing, policy declarations, conspiracy press.